

УДК 811.161.3'371:821.161.3-2.09

ЛЕКСІЧНЫЯ І ФРАЗЕАЛАГІЧНЫЯ СРОДКІ ВЫРАЖЭННЯ ПАДТЭКСТУ Ў ТРАГІКАМЕДЫ А. МАКАЁНКА “ТРЫБУНАЛ”

Т.А. КАЗІМІРСКАЯ

(Магілёўскі дзяржаўны ўніверсітэт імя А.А. Куляшова)

У артыкуле ідзе гаворка пра лексічныя сродкі выражэння падтэксту ў трагікамеды А. Макаёнка “Трыбунал”. Асноўная ўвага акцэнтуюцца на некаторых лексічных (пераасэнсаванне мнагазначнасці слова, выкарыстанне кантэкстуальных антонімаў) і фразеалагічных (уласна фразеалагізмы, прыказкі, праклёны) сродках. Прычым аналізуюцца не толькі рэплікі, але і аўтарскія рэмаркі. Галоўны персанаж твора фізічна абмежаваны ў дзеяннях, таму пра яго характар, пачуцці, адносіны да блізкіх, пра яго намеры рэцыпіент можа даведацца не толькі аналізуючы моўны матэрыял пераважна на семантычным узроўні, але і зазірнуўшы ў тое, што схавана за знешнім слоўным афармленнем. Такая накіраванасць да ўспрыняцця імпліцытнай інфармацыі спрыяе больш глыбокаму разуменню твора.

Уводзіны. Творчая спадчына народнага пісьменніка Беларусі Андрэя Макаёнка – унікальны, непаўторны, сапраўдны набытак беларускай нацыянальнай культуры і літаратурнай мовы. Аналіз пісьменніцкага стылю і мовы твораў дае магчымасць пераканацца ў тым, што драматург меў рэдкі талент сапраўднага мастака слова, які праяўляўся непасрэдна ў выкарыстанні разнастайных маўленчых сродкаў для стварэння экспліцытнага і імпліцытнага плана, г. зн. літаратурна-мастацкага тэксту і падтэксту.

Асноўная частка. Даследчыкі вызначаюць падтэкст як “семантычную катэгорыю тэксту (як права, мастацкага і публіцыстычнага), комплекс скрытых, няяўна выражаных сэнсаў тэксту, якія ўзнікаюць на аснове спалучэння і ўзаемадзеяння яўна выражаных розных моўных адзінак, што быццам выцякае з асобных дэталей, рэплік, намёкаў і паказвае адносіны аўтара выказвання да напісанага ім” [1, с. 232]. Падтэкст мае спецыфічнае значэнне ў функцыянаванні маўлення герояў мастацкага твора, бо робіць яго больш сціслым, глыбокім і змястоўным. Падтэкст можа выражацца абрэвіяцыяй, скарачэннем, лексічным, пераносным значэннем слова, матэматычнай задачай, прывядзеннем прыкладу, дадзенымі ведамі ў спалучэнні з іншымі, ужываннем агульных назоваў у адзінкавым сэнсе, займеннікам, пытаннем, няпоўнымі сказами, лагічным націскам, энцімемай, дыпламатычнай мовай, мастацкім словам.

Падтэкст трагікамеды фарміруецца ўжо на аснове пераасэнсавання семантыкі назоваў “трыбунал”, запазычанага з лацінскай мовы са значэннем судовай калегіі, надзвычайнага ці спецыялізаванага суда, надзвычайнага судовага органа. У Тлумачальным слоўніку беларускай літаратурнай мовы гэта лексема пазначаецца як *ваенны тэрмін* [2, с. 664]. Назва п’есы А. Макаёнка “Трыбунал” якраз ілюструе змяшчэнне імпліцытнасці. Сэнс загалоўка высвятляецца пасля ідэйна-тэматычнага разгляду твора.

Трагікамеды Макаёнка “Трыбунал” раскрывае тэму непрыкметнага чалавека з дапамогай падтэксту, які выражаны паводле лексічнай семантыкі, у першую чаргу, у аўтарскай рэмарцы: *“Цярэшка – мужычок за пяцьдзесят год, невялікага расточку, вяртлявы, шустры і крыкун. На галаве – шапка-вушанка з зачай шкурашынкі: адно вуха абвісла, а другое тырчком стаіць. За поясам – рукавіцы. На нагах – валёнкі ў бахілах. ...Першы раз у жыцці начальнікам стаў”* [3, с. 345, 347]. На самай справе персанаж з’яўляецца сапраўдным грамадзянінам, здольным на гераічны ўчынак. Самастойныя словы (назваўнікі з памяншальна-ласкальным значэннем – *мужычок, расточак, шкурашка*; прыметнікі ў ролі дапасаваных азначэнняў – *невялікі, вяртлявы, шустры, заячы*, недапасаваныя азначэнні, прыдаткі – *за пяцьдзесят год, крыкун, шапка-вушанка, адно вуха абвісла, другое тырчком стаіць*) – самі па сабе, паводле лексічнага значэння выражаюць дадатковыя думкі, імпліцытна характарызуюць героя, даюць падставы чытачу (гледачу) самому паразважаць над другім планам выказвання, а значыць падтэкстам. Андрэй Макаёнак не выпадкова звяртае ўвагу чытача найперш на знешні выгляд Цярэшкі Калабка. Нельга не заўважыць, што ў рэмарцы аўтар не выкарыстоўвае дзеясловы, а значыць – і актыўнае дзеянне персанажа на сцэне. Але за някідкай, сціплай знешнасцю селяніна-прастака (у дадзены момант) хаваецца здольная (у будучым) на ўчынак, нават на подзвіг, асоба.

У трагікамеды “Трыбунал” разлад паміж мужам і жонкай, паміж бацькам і дзецьмі мае пераважна знешні, вонкавы характар. Стылістычная функцыя лексемы ‘трыбунал’ дае падставы разважаць пра сацыяльны і палітычны сэнс канфлікту ў Цярэшкавай сям’і. Гэта той выпадак, калі ад вырашэння канфлікту залежыць не толькі лёс сям’і Цярэшкі, але і лёс дзяржавы ў цэлым. Сведчаннем гэтага з’яўляюцца імпліцытныя думкі, што выказаны з дапамогай кантэкстуальных антонімаў (*ваяваць з немцамі – служыць немцам*) у наступнай рэпліцы:

Н а д з е я. *Як жа гэта – не турбуюцца? Ваш сыноч, мой муж, недзе з немцамі ваюе, а вы немцам будзеце служыць? Га? Проціў сына?!*

П а л і н а. У цябе тры сыны на фронце, у цябе два зяці недзе на вайне! А ты... ..Ну што ж, тады трэба памагаць сынам: на аднаго гада меней будзе... [3, с. 348, 364].

У п'есе самым песным чынам пераплялося асабістае і грамадска-палітычнае: з аднаго боку, **сыны, зяці**, а з другога – **салдаты, абаронцы**. Вось чаму наладжваецца сямейны суд-трыбунал над небаракам Цярэшкам.

Ц я р э ш к а. Буду крычаць! Прыбягуць людзі, дык ведаеце, што вам будзе за такое? Утаніць бацьку? Такого яшчэ не бывала! Старасту ўтаніць? Уладу ўтаніць? Роднага бацьку! Падумаць толькі! [3, с. 365].

Рэплікі персанажа сведчаць, што нават ён сам не ведае, асабістае (**бацька, родны бацька**) ці грамадскае (**стараста, улада**) з'яўляецца галоўным для яго самога, для сям'і, а значыць, перамога адно з двух.

З працытаванага вынікае, што ў цяжкі для ўсёй краіны і сям'і Цярэшкі момант (калі просты, непрыкметны, на першы погляд, чалавек згадзіўся стаць нямецкім старастам, калі ён “свядома” становіцца на шлях здрадніцтва) праз адносіны жонкі, дзяцей да Цярэшкі, праз іх гатоўнасць сурова пакараць нават самага блізкага чалавека – мужа, бацьку раскрываецца магутная сіла патрыятызму.

Спецыфіка падтэксту “Трыбунала” заключаецца яшчэ і ў тым, што галоўны герой фізічна абмежаваны ў дзеяннях (амаль увесь час ён сядзіць у мяшку звязаны), таму пра яго характар, пачуцці, адносіны да блізкіх, родных, пра яго мэты і намеры чытачы (гледачы) могуць даведацца якраз не толькі аналізуючы моўны матэрыял пераважна на семантычным узроўні, але і зазірнуўшы ў тое, што схавана за знешнім моўным афармленнем. Такая накіраванасць на ўспрыняцце імпліцытнай інфармацыі сведчыць пра высокае майстэрства Макаёнка-драматурга.

Як сродак стварэння падтэксту, і для перадачы асноўнай ідэі трагікамедыі, і для характарыстыкі асобных вобразаў твора надзвычай шырока выкарыстоўваюцца фразеалагізмы. Яны ўводзяцца нават у аўтарскія рэмаркі.

З дапамогай дзеяслоўнага фразеалагізма **паліваць зямлю крывёю** [3, с. 342], які мае значэнне ‘гінуць, паміраць ці пакутаваць, абараняючы Радзіму’ [4, с. 581], а таксама аднатыпнага фразеалагізма **паліваць зямлю слязамі** [3, с. 342], які мае значэнне ‘горка плакаць’ [4, с. 581], А. Макаёнак эмацыянальна, дакладна, вобразна адлюстроўвае ў п'есе аб'ектыўную рэчаіснасць – жорсткую атмасферу ваеннага часу і характары людзей, што апынуліся перад цяжкім жыццёвым выпрабаваннем.

Пісьменнік таксама выказвае агульнанародную нянавісць, непрымірымасць да немцаў не толькі з дапамогай фразеалагізмаў, але і праз выкарыстанне народных выслоўяў, фальклорных праклёнаў разам з прыфраземнымі кампанентамі, напрыклад:

П а л і н а: Каб цябе так пад бакі калола! Каб табе на вочы такія бельмы, як у майго мужа на с... лапікі. “Вызваліцель”! Пазачынілі ўсё. Каб табе заўтра дамавіну зачынілі! [3, с. 343].

Усе ўжытыя ў выказванні фразеалагізмы, праклёны: ‘**каб цябе так пад бакі калола**’, ‘**каб табе на вочы такія бельмы**’, ‘**каб табе заўтра дамавіну зачынілі**’ маюць адно значэнне – ‘пажаданне смерці’. Гэтыя адзінкі ў кантэксце твора набываюць наступныя імпліцытныя значэнні:

- 1) пажаданне краху нямецкім захопнікам;
- 2) пажаданне перамогі савецкай арміі;
- 3) пажаданне хуткага вяртання дадому сыноў і зяця Паліны.

Прастамоўная, нават грубаватая ідыёма ‘**гад ... паласаценькі**’ ўжываецца ў творы двойчы:

1) у дачыненні да захопнікаў [3, с. 343] са значэннем ‘вылюдак, нягоднік, агідны, шкодны каварны чалавек’ [4, с. 243];

2) у дачыненні да Цярэшкі Калабка – у форме ‘гад паласаценькі’ [3, с. 381], дзе памяншальна-ласкальная канатацыя прыметніка ў спалучэнні з пэўнай інтанацыяй істотна памякчае сэнс выказвання, а значыць, і адносіны жонкі да Калабка.

Як адзначалася, асноўная ідэя трагікамедыі – паказ непрыкметнага, простага чалавека – Цярэшкі Калабка, які на самай справе здольны на гераічны ў вышэйшай ступені ўчынак, на подзвіг. Ідэя раскрываецца таксама і з дапамогай фразеалагічных адзінак. Напрыклад, у маўленне жонкі Калабка Паліны А. Макаёнак уводзіць шмат фразеалагізмаў, якія дапамагаюць стварыць найбольш поўную характарыстыку Цярэшкі:

I) *П а л і н а (Паліна і Надзейка пасміхаюцца і пераглядваюцца). Такого начальства да Масквы ракам не пераставіш [3, с. 345].*

Прастамоўны, грубы фразеалагізм ‘**да Масквы ракам не пераставіш**’ не толькі мае значэнне ‘залішне многа каго-небудзь’ [5, с. 180], але і імпліцытна выказвае рэзка адмоўныя адносіны Паліны да ўчынка мужа, яе расшучасць не пашкадаваць бацьку сваіх дзяцей, калі той сапраўды стаў здраднікам.

II) *П а л і н а. Знайшлі старасту – курам на смех [3, с. 549 – 550].*

З дапамогай размоўнага, неадабральнага фразеалагізма *‘курар на смех’* у значэнні ‘вельмі дрэнны’, ‘вельмі недарэчна, бяссэнсава, смехатворна’ [4, с. 549 – 550] Паліна імпліцытна выказвае думкі:

- 1) Цярэшка дрэнны чалавек, і стараста з яго будзе таксама дрэнны;
- 2) гэта дрэнная, бяссэнсоўная справа (прызначэнне Цярэшкі старастам) дабром не закончыцца;
- 3) не да смеху будзе тым, хто прызначыў Цярэшку старастам, і яму самому.

III) П а л і н а (*Сырадоеву*). Ды ў яго ж *ні выгляду, ні погляду, ні фігуры, ні голасу!* Ён жа пастухом быў, і выгляд яго такі. Яго ж нават авечкі не баяліся [3, с. 351].

Адзначаныя неадабральныя народныя выслоўі знешне дапамагаюць стварыць вобраз непрыкметнага, маленькага чалавека, а імпліцытна выказаць негатыўныя адносіны да паводзін Калабка і надзею на тое, што ўсё яшчэ можна выправіць – адмовіцца ад пасады і пазбавіць сям’ю ад ганьбавання і помсты.

IV) П а л і н а.... *Во як шарахну між вачэй, дык ад тых іскраў і прыкурыш* [3, с. 363].

У названай рэпліцы А. Макаёнак творча апрацаваў вядомы фразеалагізм ‘іскры з вачэй пасыпаліся (пасыплюцца, сшыплюцца)’, які мае размоўны характар і значэнне ‘у каго-небудзь замітусілася ў вачах ад моцнага ўдару’ [4, с. 467]. Імпліцытна ж гэты дзеяслоўны фразеалагізм дапамагае выказаць рашучы намер Паліны павярнуць сітуацыю і выратаваць добрае імя сям’і, дзяцей і ўнукаў.

Такім чынам, Паліна з дапамогай узказаных фразеалагізмаў імпліцытна выказвае сваё абурэнне на рашэнне мужа стаць старастам пры немцах. Яна заклапочана далейшым лёсам сваёй сям’і, сыноў, якія ваююць на фронце, лёсам сваёй краіны. Разам з тым жонка ніяк не можа паверыць у здраду мужа.

У рэпліках самога Цярэшкі таксама ўжываюцца ацэначныя фразеалагізмы, якія дапамагаюць імпліцытна стварыць вобраз “самога сябе”. Напрыклад:

I) Ц я р э ш к а. ...*Яны толькі што... вывелі мяне... ў начальства!* [3, с. 347]. Аўтар выкарыстоўвае ў адпаведнасці з кантэкстам функцыянальна не замацаваны дзеяслоўны фразеалагізм *‘выйсці ў людзі’* са значэннем ‘дапамагаць каму-небудзь заняць трывалае або высокае становішча ў жыцці’ [4, с. 206]. З дапамогай адзначанага фразеалагізма і адпаведнай інтанацыі Цярэшка імпліцытна стараецца не толькі выклікаць у жонкі пачуццё павагі да немцаў, каб яна не ставілася да іх ворага і тым самым не перашкаджала выконваць заданне партызан, але і (што вельмі немалаважна) не нарабіла бяды.

II) Ц я р э ш к а. *Ну а ці думаў хто, ці сніў, што я, такі жэст дзвюма рукамі ўніз – нікчэмны быццам) Цярэшка-пастух і выб’юся ў начальства?* [3, с. 357]. Размоўны дзеяслоўны фразеалагізм *‘выбівацца (выбіцца) ў людзі’* абазначае ‘з вялікімі цяжкасцямі, пасля доўгіх намаганняў дабівацца высокага становішча ў жыцці, у грамадстве [4, с. 203] і супрацьпастаўляецца сваім значэннем названаму вышэй фразеалагізму *‘вывесці ў людзі’*.

Сам Калабок атрымаў пасаду, ці яму дапамаглі? Так, з дапамогай фразеалагізмаў-антонімаў імпліцытна перадаюцца сумненні персанажа ў яго асабістых заслугах, заслугах маленькага, непрыкметнага чалавека.

III) Ц я р э ш к а. ... *Чалавекам стаў! Не, не чалавекам, а богам! Хай сабе дзікім богам, але ж богам! Чула? Над усімі вамі я – цар, бог і воінскі начальнік! Хачу – караю, хачу – мілую! А?* [3, с. 362].

Размоўны, іранічны фразеалагізм мае значэнне ‘самае галоўнае, адзінае начальства’ [5, с. 537]. Названая фразеалагічная адзінка імпліцытна выражае сумненні, супярэчлівыя пачуцці, выкліканыя падзеямі ў сям’і і ў партызанскай барацьбе Цярэшкі Калабка. Асноўная мэта ўжывання названых фразеалагізмаў – знайсці хоць што-небудзь станоўчае, каб апраўдацца герою за свой учынак.

IV) Ц я р э ш к а (падыгрывае). Ну, а як жа – стараўся з усіх сіл, а за старанне – *дулю пад нос. Кукіш ім!* [3, с. 357].

К а м е н д а н т. Што есць “дулю”?

Цярэшка ахвотна паказвае немцу кукіш.

Ц я р э ш к а. Вось яна!

Сырадоеў б’е Цярэшку па руцэ [3, с. 352 – 353].

Прастамоўны фразеалагізм ‘дулю пад нос’ мае два значэнні:

1) зусім нічога не (атрымаць, даваць і пад.);

2) выказванне катэгарычнага адмаўлення, пярэчання [4, с. 348], а разам з жэстам, які “ахвотна” дэманструе персанаж, ён набывае яшчэ і імпліцытнае значэнне: ‘на самай справе Цярэшка збіраецца выконваць заданне партызан, а не загады немцаў’.

Бачачы рашуча настроеных сямейнікаў, Цярэшка сам так ацэньвае сваё становішча:

V) Ц я р э ш к а. ...*Во панаўся ў перат – ні ў зад ні ў перад* [3, с. 370].

Інтрыга трагікамеды захоўваецца амаль да самага фіналу, таму толькі самому Калабку зразумелы падтэкст адзначанай фразеалагічнай адзінкі: ‘як дапамагчы партызанам і не не наклікаць бяды на сваю сям’ю’.

У трагікамеды А. Макаёнка “Трыбунал” фразеалагізмы не толькі індывідуалізуюць маўленне герояў, выступаючы паказчыкамі прыналежнасці персанажаў да пэўнага грамадскага асяроддзя, але і служыць для імпліцытнай перадачы думак. Сэнс фразеалагічнай адзінкі, яе зафіксаваны ўнутраны змест актыўна ўздзейнічае ў стварэнні падтэксту мастацкага твора.

У заключэнне даследавання можна зрабіць наступныя **вывады**: падтэкст у “Трыбунале” Андрэя Макаёнка выконвае вельмі важную функцыю як для раскрыцця асобных характараў, так і разумення сутнасці ўсяго трагізму і камізму твора. Эксплікацыя падтэксту – неабходная ўмова разумення галоўнай ідэі, сутнасці сапраўды мастацкага літаратурнага твора.

Для стварэння падтэксту аўтар не абмяжоўваецца выкарыстаннем аднаго, а выкарыстоўвае багаты і разнастайны лексічны і фразеалагічны сродкі беларускай мовы:

- 1) лексічнае значэнне слова (у назве драматычнага твора);
- 2) ужыванне кантэкстуальных антонімаў;
- 3) уключэнне і дадатковае асэнсаванне фразеалагізмаў, народных выслоўяў, фальклорных праклёнаў.
- 4) пошук схаванага за знешнім моўным афармленнем, выяўленне мнагазначнасці не проста асобных слоў, а паўнацэнных сінтаксічных канструкцый – словазлучэнняў і сказаў.

ЛІТАРАТУРА

1. Энциклопедический словарь-справочник: выразительные средства русского языка и речевые ошибки и недочёты / под ред. А.П. Сковородникова. – М., 2005.
2. Тлумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы. – 4-е выд. – Мінск: Беларус. энцыкл. імя П. Броўкі, 2005. – 784 с.
3. Макаёнак, А. Збор твораў: у 2-х т. / А. Макаёнак. – Мінск: Мастац. літ., 1980. – Т. 1. – 384 с.
4. Лепешаў, І.Я. Фразеалагічны слоўнік беларускай мовы: у 2-х т. / І.Я. Лепешаў. – Мінск: Беларус. энцыкл. імя П. Броўкі, 1993. – Т. 1: А – Л. – 590 с.
5. Лепешаў, І.Я. Фразеалагічны слоўнік беларускай мовы: у 2-х т. / І.Я. Лепешаў. – Мінск: Беларус. энцыкл. імя П. Броўкі, 1993. – Т. 2: М – Я. – 607 с.

Пасульніў 16.02.2012

LEXICAL AND PHRASEOLOGICAL MEANS OF RENDERING IMPLICATION IN THE TRAGICOMEDY “TRUBINAL” BY A. MAKAYONAK

T. KAZIMIRSKAUA

The article centres upon the lexical means of rendering implication in the tragicomedy “Trubinal” by A. Makayonak. Special attention is paid to some lexical (transfers of names, contextual antonyms) and phraseological (proper phraseological units, proverbs and curses) means. The cues as well as the stage directions are under analysis. The main character of the play is physically limited in his actions thus a recipient learns about his character, feelings, relations, intentions analyzing the semantic structure of the text and revealing what is hidden behind it. Such an approach to perceive the implicit information contributes to one’s better understanding of the text.